

Per una pedagogia de la sensibilitat: les rutes dels adolescents abandonats del Brasil

Hiliana Reis*

Tot i que hi ha algunes experiències alternatives, al Brasil, el sistema escolar formal s'ha estructurat tradicionalment mitjançant el desenvolupament de polítiques educatives de caràcter més aviat tradicional, abocades a la selectivitat, als interessos i a les necessitats de les elits socials.

Com a professora i investigadora brasilera, la convivència amb nens del carrer i amb adolescents abandonats que pertanyen a la Fundació Estatal per al Benestar del Menor (FEBEM-SP) ens ha servit d'eix per analitzar —en aquest article— els discursos quotidians que se sostenen en l'activitat escolar. A través de les mirades d'aquests adolescents ens hem pogut endinsar en un món que continua reproduint les innombrables formes de violència a què semblen haver estat predestinats.

Tot i que les històries reproduïdes aquí apunten cap a *una unitat integradora*, expressada en la voluntat dels adolescents d'*aprendre coses de la vida*, en una recerca de coneixement, ben aviat *les ales d'aquest desig es veuen tallades*. Les adversitats i la *unitat dels discursos socials que aquí es presenten —ja siguin familiars, socials o escolars— solen empènyer aquests adolescents a la marginalitat*. El que han viscut com a unitats de desintegració, les actuacions de mediació que fan, com a unitats integradores, i les solucions que hi troben són les principals temàtiques analitzades en aquest article. Per tant, partim de l'anàlisi de les relacions establertes entre el *discurs públic* i les *polítiques de dominació* per comprovar-ne les conseqüències en el món quotidià d'aquests adolescents.

Com queda el reconeixement de si mateixos i quines conseqüències aporten en relació amb la formació de la seva identitat? Comprendre el context on estan inserits, com miren la societat i les marques que deixen a la seva personalitat esdevé una prioritat per a tots els que es troben directament o indirectament relacionats amb aquesta població, de manera especial els mestres responsables de la seva formació.

* Hiliana Reis és pedagoga, amb maestria en Ciències de la Comunicació (ECA/USP). Actualment realitza el doctorat a la Universitat Autònoma de Barcelona, a la Facultat de Ciències de la Comunicació, amb una beca del govern de Brasil (Fundació CAPES).

Adreça professional: E-mail: 2066549@campus.uab.es

La construcció de l'abandonament en el context brasiler

El Brasil és un dels països amb pitjor distribució de la renda del planeta, tot i que ocupa un lloc destacat en l'economia mundial. La major concentració de riquesa i de població es troba al sud i al sud-est del país; i la majoria de la pobresa i la misèria és als estats del nord i el nord-est. Igualment, els límits d'aquesta desigualtat s'estenen dins de les ciutats més poblades i creen illes de riquesa, pobresa i misèria.

La *indústria de la seca*,¹ mantinguda des del nord-est del país, obliga gran part de la població a emigrar, sobretot a São Paulo, per buscar millors condicions de vida. El somni d'una gran majoria de brasilers es dirigeix cap a aquesta ciutat ja que és on es concentren la indústria, el capital i, per tant, l'ocupació. Al principi, els atractius d'aquesta ciutat omplen la imaginació d'uns emigrants que tenen expectatives d'una vida millor; després, però, s'adonen que no hi ha lloc per a tothom. Quan arriben, els homes solen ser absorbits pel sector de la construcció, mentre que les dones treballen en el servei domèstic.

Les diferències culturals i l'ús del temps i de l'espai són barreres enormes per als que vénen de fora. A més, pateixen la pèrdua de la il·lusió quan s'ensorra el somni de la ciutat *que rep tothom amb els braços oberts*, quan les portes de la feina es tanquen. Les malalties mentals i l'alcoholisme, tot i que no són exclusius, solen desenvolupar-se amb força en els grups exclosos del mercat del treball.

D'altra banda, l'exclusió laboral estén les seves conseqüències a la distribució dels béns culturals. L'índex d'analfabetisme —tot i que ha baixat en les últimes dècades— arriba al 18,9%.² Dels adolescents entrevistats, només un feia el segon cicle (BUP). Els altres, amb 16-17 anys es trobaven entre el segon i el tercer curs.

A la societat brasilerana preval un discurs orquestrat de marginalitat, present sota la forma d'ideologies, prejudicis, conceptes i estereotips que toquen de manera especial els segments exclosos del sistema productiu. Darrere d'una convivència de xarxes culturals tan diferents com hi ha al Brasil, quins prejudicis i rebuigs culturals es fan també presents entre la gent de la mateixa cultura?

(1) Concepte que fa referència a la situació de pobresa que es genera al nord-est del país per les classes dominants, la qual cosa obliga als camperols a emigrar a les grans ciutats. Sobre aquest tema, consulteu Francisco de Oliveira. *Elegia para uma re(li)gião*. Rio de Janeiro: Paz e Terra, 1981.

(2) *L'état du monde. Annuaire économique et géopolitique mondial*. París: La Découverte, 1990.

La investigació

Els nostres deu anys de convivència amb els nens del carrer —tal com es coneixen els nens que viuen al carrer, sense vincles familiars— van despertar el nostre interès per les seves formes d'actuació, creences i cultura. Les seves percepcions, la construcció que fan de la realitat i la creativitat de les seves metàfores ens fan preguntar per què el sistema escolar els re-fusa tan aviat —cosa que reforça el seus sentiments de baixa estima—, com si fossin incapaços d'aprendre. La diversitat d'experiències de desintegració viscudes a la família, al carrer i a l'escola, i les explotacions a què es veuen sotmesos constantment apunten cap a una unitat de discurs social que sembla deixar-los sense alè constantment.

L'encantament que ens produïen amb la seva alegria, la seva disposició per a la vida i, a més, els seus fracassos constants ens van portar a investigar³ la realitat d'aquests nois per intentar comprendre què els passa. Vam decidir recollir les seves *històries de vida* per descobrir com es veien representats per la societat i com es miraven en aquesta societat.

Els continguts es van recollir mitjançant entrevistes en profunditat obtingudes voluntàriament de 20 adolescents de sexe masculí, amb edats compreses entre els 14 i els 17 anys, allotjats en dos *pensionatos*⁴ de la Fundació Estadual per al Benestar del Menor (FEBEM-SP), entre el desembre de 1992 i el gener de 1993.

La FEBEM és una institució governamental responsable de l'acollida i l'educació de nens abandonats, maltractats i infractors —fins als 18 anys—, que són separats per sexe i edat. Els *pensionatos* que pertanyen a la Unitat Educacional en Medi Obert-2 (EUMA-2) tenen sota la seva custòdia adolescents abandonats d'entre 14 i 18 anys en règim obert. Aquests nois tenen el compromís d'estudiar i treballar per mantenir-se. Estudien a les escoles públiques properes i utilitzen els serveis locals.

La repetició del guió

Els *pensionatos*, creats el 1986, van ser un intent de treure els adolescents d'una institució tancada entre murs i fer possible així una alternativa

(3) Aquest article està basat en dades recollides a *Álbum de família: as representações sociais de adolescentes abandonados*. Tesis de mestratge presentada a l'Escola de Comunicações e Artes da Universidade da São Paulo (REIS, 1993).

(4) Reben aquest nom les cases que la institució lloga en barris de classe mitjana per acollir els adolescents que es troben sota la seva custòdia per tal de desinstitucionalitzar-los.

per situar-los a la societat. Tot i que la idea és interessant, no es pot oblidar que la majoria d'aquests nois vénen d'una experiència d'anys d'institucionalització, de carrer, o de les dues coses, fet que dificulta el treball educacional.

A més, l'acrònim FEBEM comporta, a través de la seva història, *prejudicis* en una societat que no distingeix entre els nens abandonats, els drogoaddictes o els que presenten desviacions de conducta greus. Aquest acrònim és sinònim de *lladre*, *delinqüència* i *reformatori*.

Els nens i adolescents abandonats de la FEBEM-SP pertanyen, la majoria, a famílies d'emigrants de renda baixa, negres o mulats. Més de la meitat de la població de la Divisió d'Abandonats (DT-2) està formada per nens amb família; aquestes famílies, però, no tenen les condicions econòmiques per mantenir-los.

Dels vint adolescents entrevistats, només cinc eren orfes. La majoria de les mares, separades gairebé totes es dedicaven a fer feines domèstiques i treballaven tot el dia fora de casa. I alguns d'aquests nois, des de petits, es van veure obligats a treballar al carrer per complementar els ingressos familiars. Gairebé tots tenien padrastres, i els tres que tenien madrastres no hi tenien bones relacions.

Gairebé totes les famílies dels adolescents entrevistats venien del nord-est del país, una altra part de Minas Gerais (al sud-est) i un cas procedia del Paranà, al sud. La majoria de la població de la Fundació procedeix de les zones nord i sud de la ciutat, on es concentra la majoria de la pobresa, i hi vivia en barraques o *cortiços*.⁵ Dels quatre pares esmentats, l'un treballava com a carregador, un altre era conductor d'un camió, un altre era venedor i l'últim, «matador professional» (assassí a sou). Dos d'ells eren a la presó. Gairebé totes les històries assenyalen la presència d'alcoholisme a la família i, en dos casos, de drogues.

Es pot dir, per tant que el context familiar d'aquests nens i adolescents s'inserex en un quadre econòmic, social i psicològic bastant dramàtic. La desestructuració familiar és una constant i aquest fet els porta a tenir una doble imatge de la mare: en tenen una visió *molt idealitzada*, sobretot si és morta o ha desaparegut, o la veuen com una «prostituta», quan és viva. Les relacions amb els pares, quan n'hi ha, són les del poder econòmic. Només s'hi acostaven per demanar diners i ajuda material.

En totes les històries analitzades la violència i els maltractaments són una constant, i apareixen en gairebé totes les entrevistes. Aquests nois,

(5) Cases llogades on cada família ocupa una habitació, de vegades en condicions infrahumanes: l'espai és dormitori, sala i cuina, i de vegades no té cap finestra. Els banys són col·lectius. La promiscuïtat i la prostitució formen part de la vida quotidiana d'aquests espais.

des de molt petits, pateixen a casa diferents formes de violència, on se'ls pega constantment. Renato⁶ va ser trobat, acabat de néixer, a les escombraries. Es va criar a la FEBEM, tot i que després es va localitzar els seus pares. Tenien unes condicions de vida raonables i, fins i tot, d'altres fills.

Armando, un altre dels entrevistats, tenia marques horribles al cos pels assots que el seu pare li donava amb el cable de la planxa. Mentre la mare era a treballar, ell i els seus germans es quedaven tancats al bany de casa perquè no se n'anessin al carrer. Evidentment, fugia; i quan tornava el pegaven.

Gairebé tots els entrevistats tenen germans i molts preguntaven per què *ells van ser abandonats per les mares* mentre que els germans es van quedar a casa. «Tenien condicions per mantenir-me». Sembla que van ser escollits com a *ovelles negres* per ser maltractats i expulsats de la família. Roberto explica que tenia el pare i quatre germans a la presó, i que «no ho podia dir als veïns perquè no deixarien jugar els seus fills amb nosaltres». L'única possibilitat que els quedava era el carrer, on tenien independència i podien jugar, trobar amics i divertir-se. Però això durava poc, ja que el carrer és implacable. A més, cap dels entrevistats s'hi trobava bé massa temps. Necessitaven una casa.

La lectura temàtica que fan de casa seva se sol resumir a *maltractaments, pobresa, alcoholisme, absència física de la mare i, sobretot, dels pares*. Des de petits són refusats per la pròpia família, si no pels veïns. A la institució s'observava en els casos de nens ingressats per problemes econòmics que, al principi, les mares acostumaven a visitar amb una certa freqüència. Amb el temps els contactes disminuïen, si no es perdien per sempre. I no poques vegades els nens eren transferits a l'interior de l'estat, cosa que dificultava més el manteniment de les relacions afectives.

Presentes al peu de gairebé tots els semàfors del país, a les places, caminant en grup pels carrers... aquests nens i adolescents són coneguts com nens del carrer, *pivete*,⁷ menors, *trombadinha*⁸ o *moleque*.⁹ Paral·lelament, la societat alimenta un doble sentiment d'amor i odi per ells. De vegades són mirats com a víctimes, com a «pobrets», i la gent els dona coses; altres vegades són vistos com rates, lladres, drogoaddictes, rodamóns i irresponsables. Inciten a una caritat social o al rebuig i la por; i no importa la seva edat o el seu caràcter. Dels set anys en endavant es transformen en un problema del qual cal mantenir-se lluny: deixen de ser nens.

(6) Els noms que apareixen a l'article són ficticis.

(7) El terme té diferents connotacions: nen petit, problema, ratolí, atracador...

(8) Noi que topa amb tu per assaltar-te.

(9) Noi irresponsable.

Com més pobra és la família, més necessiten de la seva ajuda en la renda familiar i més aviat perden el dret a la infància. Se'n van al carrer, ara més sovint, amb els germans i els amics per demanar, netejar els vidres dels cotxes o vendre caramels. Tant si és home com dona, el més gran ajuda els germans petits, fa el menjar i reparteix les responsabilitats familiars.

A l'escola

La mitjana d'escolarització dels adolescents entrevistats se situava en el quart any del primer cicle —als setze anys—; és llavors quan la majoria deixa l'escola, o a l'inrevés. Repassant les històries es nota que en algunes escoles de São Paulo els prejudicis contra els nens de la FEBEM eren molt grans. Els professors reflectien a les seves actituds i els seus discursos la *unitat del prejudici* i les pors que traspassen en el discurs social, cosa que augmentava els sentiments de baixa estima dels nois. Inicialment ells s'atribuïen tota la culpa dels seus fracassos escolars:

«Vaig fracassar perquè no volia res. Faltava a les classes, sabia que no m'aprovarien. No vaig tenir força de voluntat, m'hi enfrontava.»

«Vaig sortir de l'escola perquè no serveixo per a res. Contestava malament al professor. Un dia em vaig quedar buscant el meu examen i, com que no el trobava, vaig anar a parlar amb la professora. Em va deixar parlant sol. M'hi vaig enfadar molt i li vaig dir una grolleria.»

«Vaig ser expulsat de classe sense cap motiu.»

Molts es queixaven per les vagues constants dels professors i per la seva manca de compromís amb l'ensenyament: «Tenia un professor que escrivia la seva matèria en una pissarra negra perquè els alumnes la copiessin mentre ell llegia el diari», «només saben bramar: ja ho he dit, ja ho he explicat mil vegades», «els professors no expliquen res».

L'única raó perquè Alex anava a l'escola era «perquè allí era bo per trobar nòvies». «Com que era molt endimoniat, les professores no podien amb mi i em van portar a una escola de deficients mentals. Allí vaig començar a estudiar i a ajudar les professores a tenir cura dels altres».

Marcelo¹⁰ explica que, a l'escola, com que tenia la pell una mica més fosca que la resta dels companys, li deien «de FEBEM» encara que no sabessin que vivia a la institució.

(10) Es trobava en el segon cicle i era un alumne excel·lent.

Les experiències dels repetidors, els fracassos, les grolleries i la incomprensió dels mestres són rellevants en tots els relats. Inicialment jutjats per incompetència pròpia —«era molt endimoniat, no prestava atenció»—, al llarg dels relats van anar transferint al professor la seva falta de compromís amb el procés. Aquestes situacions tan diverses representen —de manera succinta però molt clara— el procés d'incomunicació a què els nois són sotmesos en l'ambient escolar, i que ells es neguen a acceptar. O retornen l'agressió verbal, o desisteixen i tornen al carrer.

Tanmateix, saben el que necessiten i el que els agradaria trobar a l'escola:

«L'escola hauria d'ensenyar coses per a la vida. Alguna cosa que poguéssim aprofitar en el dia a dia: atendre el telèfon, parlar amb la gent, passar vídeos, adquirir informació sobre la SIDA.»

«A la província, els professors estaven més motivats. Explicaven bé, s'hi esforçaven més; semblava una llar.»

«En aquesta escola sóc molt respectat. Vaig conquistar la confiança dels professors i els companys. Vaig guanyar la xocolata de Pasqua». Són restes d'afecte, reconeixement i confiança inoblidables.

«M'agradaria que l'escola tingués més professors, més contacte efectiu amb els alumnes; una bona atenció, i més seguretat. M'agradaria aprendre anglès. Si algun dia necessites una altra llengua, ja en saps.»

Aquests somnis denuncien una escola que no sap comunicar-se amb ells. No hi ha ni contacte afectiu o personal ni diàleg. Aquests nois no solen ser mirats com a persones. Quan demanen més professors volen dir més interacció, comprensió i seguretat emocional. L'escola a què assisteixen no facilita les eines necessàries per tenir accés a un nou codi cultural que els permeti endinsar-se en un món diferent d'aquell en què viuen: el del refús, de la violència i de la incomprensió.

Construcció o desconstrucció de la personalitat?

A través d'aquestes històries podem veure que, marcats per la diferència des del naixement, els espais de marginació d'aquests adolescents són augmentats pels prejudicis que omplen el conjunt del discurs social. Es parteix d'un procés de desterritorialització; i els camins que continuen marcats per la desigualtat de la distribució de la renda i la manca d'accés als productes culturals comporten el trencament de les identitats i reflexionen, a més, la presència de mecanismes de destrucció contra els nois.

L'escola, que podria canviar aquesta orientació, fa seu el discurs social sense qüestionar-lo i ignora les necessitats i els desigs d'aquests adolescents, amb la qual cosa augmenta els mecanismes de marginació. No només confirma aquest segment de població sinó que també l'exclou d'entrada, i en reforça l'abandó històric. Els fracassos escolars són llegits pels adolescents i pel sistema escolar com errors personals. No es qüestionen ni s'avaluen les formes d'interacció social que els sostenen ni les manques d'una comprensió i d'un afecte molt buscats cada dia. No són mirats com a persones, i ells denuncien la manca de respecte en el dia a dia, de la qual resulta una disminució de l'autoestima. Hi ha una persona que es desqualifica contínuament davant dels altres i davant de si mateixa. Com si hagués nascut per no ocupar un espai vital o, més aviat, per ocupar l'espai del desconeixement, de la foscor. El dret a la infància, a la vida, sembla que no els pertany. L'abandó que els persegueix des de la infantesa marca les seves accions i els seus sentiments.

Tot i que els missatges implícits en aquests discursos de poder i les seves accions portin a negar-los un lloc i l'accés a altres aspectes de la cultura, aquests adolescents recreen les petites engrunes que els arriben a les mans. Per més que la societat els vulgui amagar, fer-los fora, ells no es deixen. Quan accedeixen al que hi ha a l'altra banda, als productes culturals transmesos pels mitjans de comunicació —sobretot per la televisió i el cinema—, a més de tot el que la societat de consum ofereix en el dia a dia a les grans metròpolis, afegeixen nous codis a la seva manera de comportar-se. Tot això marca les seves recerques de noves maneres de vida, la roba, el llenguatge i, per què no, els atracaments i assalts. El desig d'integrar-se en aquesta societat, de gaudir dels seus béns, els porta a teixir un nou escenari als carrers, a l'escola i als llocs per on passen. Han percebut i volen els béns culturals i econòmics disponibles per als altres, béns que se'ls permet mirar però dels quals no poden gaudir. Viuen en una situació ambigua que els impedeix el dret a l'estabilitat emocional. Quines relacions d'aprenentatge, escolar i de vida, poden establir amb aquests models?

Tanmateix, insisteixen —amb moltes ganes, amb els seus sentiments i amb una alegria molt diferent— a recrear el que els sol ser negat. Demanen ser reconeguts i tenir un espai a la societat. Les situacions d'ensenyament proposades per l'escola no poden tancar els ulls a aquestes experiències de vida, han de valorar el que tenen i apuntar altres perspectives de la vida. Aquests nois somien altres codis, traduïts en espais de comprensió, seguretat i diàleg. Abatuts, s'haurien de tractar amb una sensibilitat diferent, tenint en compte que les seves reserves d'afecte i atenció són molt fràgils. Necessiten ser escoltats, mirats i tractats com a persones, no com a éssers marginals o nois sorgits d'institucions socialment estigmatitzades.

Els professors han d'estar atents a aquestes diferències i han de començar a tenir en compte les necessitats que plantegen per tal de poder

canviar aquestes històries de vida i disminuir els efectes de l'abandó. Aquests nois requereixen una *pedagogia de la sensibilitat oberta a l'escola*, a la comprensió i a la inclusió social. Necessiten una dinàmica nova, allunyada dels prejudicis i bolcada en la integració de les seves experiències quotidianes i expectatives a la pràctica escolar. Cal substituir el refús pel diàleg perquè s'obrin les portes de l'immens potencial que tenen enterrat, si no perdut, en les seves experiències al carrer. Què esperen, encara, els mestres per atendre'ls?

Paraules clau

Pedagogia social

Pedagogia de la sensibilitat

Històries de vida

Infants de carrer

Drets dels infants

Educació, escola i drets dels infants

Abstracts

El relato de historias de vidas de veinte adolescentes pertenecientes a la Fundação Estadual do menor (FEBEM-SP) ha servido de eje para profundizar en la dura realidad brasileña vivida por esos chicos que, a su vez, es significativa de la parcela de población marginada brasileña. Mientras sus deseos apuntan a una integración social, se abre un margen a la posibilidad de inserción. Sin embargo, lo que se percibe es que esas aspiraciones son coartadas por un discurso orquestado de marginación a lo largo de sus vidas, al cual, le hacen la actitud de los maestros que les acompañan en su breve experiencia escolar. Sus historias y relatos son una grave denuncia de nuestra sociedad.

Le récit des histoires des vies de vingt adolescents appartenant à la Fundação Estadual do menor (FEBEM-SP) a servi d'axe pour approfondir la dure réalité brésilienne vécue par ces enfants qui, à la fois, est significative de la parcelle de population brésilienne marginalisée. Pendant que leurs désirs indiquent une intégration sociale, il y a de la marge pour une possible insertion. Pourtant, ce qui se perçoit est que ces aspirations sont limitées par un discours orchestré de marginalisation tout le long de leurs vies, auquel fait écho l'attitude des professeurs qui les accompagnent dans leur brève expérience scolaire. Leurs histoires et leur récits constituent une grave dénonciation de notre société.

The life stories of twenty adolescents from the State Institution for Minors (FEBEM-SP) serve to illustrate the harsh reality experienced by these youths in Brazil, where a sizeable proportion of the population lives a marginalized existence. As long as these adolescents continue to seek social integration, the possibility of reinsertion remains. However, what is seen is that these aspirations are excuses for a manipulated discourse of marginalization which is built up during their lives, in which they simply mimic the attitudes of the teachers they have known in their brief school careers. Their stories constitute a serious condemnation of our society.